

UOT 94(479.24)

S.V.Mehrəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
saidamehraliyeva.v@bsu.edu.az

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İSTİQLALİYYƏTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Mirzə Bala Məmmədzadə, mühacirət, Azərbaycan Milli Mərkəzi, milli dərgilər, istiqlalçılıq

Mirzə Bala Məmmədzadə bütün həyatını Azərbaycan xalqının milli azadlığı uğrunda fəda edən, milli istiqlal hərəkatımızın unudulmaz və böyük qəhrəmanlarından biri olmuşdur. O, XX əsr Azərbaycan tarixində xalqın azad yaşamaq hüquqları uğrunda mübarizə aparən istiqlal çarçısı olaraq tanınır. 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalan M.B.Məmmədzadə əvvəlcə Türkiyədə, İranda daha sonra Avropa ölkələrində mühacirətdə olmuşdur. İstər siyasi, istərsə də elmi-ədəbi, publisistik fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdür. Avropa ölkələrində olarkən də Mirzə Bala Azərbaycan cəmiyyətləri ilə sıx təmasda olmuş, onların bir amal uğrunda təşkilatlanması işində aparıcı qüvvə kimi çıxış etmişdir. Avropada mühacirətdə olduğu illərdə bu ölkələrdə nəşr olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında Sovet Azərbaycanında baş verən hadisələr, bolşevik rejiminin milli ayrı-seçkilik və işğal siyasətini ifşa etmiş və Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında aparıcı rol oynamışdır. Məqalədə xalqımızın istiqlalçılıq yolunda ömrünü fəda edən M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində keçən mühacirət illərində milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur.

C.B.Мехралиева

БОРЬБА МИРЗЫ БАЛА МАМЕДЗАДЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

Ключевые слова: Мирза Бала Мамедзаде, эмиграция, Национальный центр Азербайджана, национальная пресса, независимость

Мирза Бала Мамедзаде, отдавший всю свою жизнь за национальную свободу азербайджанского народа, был одним из незабвенных и великих героев нашего движения за национальную независимость. Он известен как провозвестник независимости, боровшийся за право народа жить свободно в истории Азербайджана 20-го века. М.Б.Мамедзаде, который был вынужден покинуть Азербайджан после оккупации 27 апреля 1920 года, эмигрировал сначала в Турцию, Иран, а затем в страны Европы. Он продолжил борьбу азербайджанского народа за национальную свободу в своей политической,

научно-литературной и публицистической деятельности и проделал очень важную работу в направлении доведения ее до мировой общественности. Находясь в европейских странах, Мирза Бала поддерживал тесные контакты с азербайджанскими обществами и выступал в качестве ведущей силы в их организации для достижения цели. В годы его эмиграции в Европу он разоблачал события в Советском Азербайджане, национальную дискриминационную и оккупационную политику большевистского режима в различных средствах массовой информации, издававшихся в этих странах, и сыграл ведущую роль в донесении до мира истинного голоса Азербайджана. В статье рассказывается о борьбе М.Б.Мамедзаде, отдавшего свою жизнь за независимость нашего народа, за национальную свободу в годы эмиграции в европейские страны.

S.V.Mehrəliyeva

MIRZA BALA MAMMADZADE'S STRUGGLE FOR THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN IN EUROPEAN COUNTRIES

Keywords: Mirza Bala Mammadzadeh, emigration, Azerbaijan National Center, national press, independence

Mirza Bala Mammadzadeh sacrificed his whole life for the national freedom of the Azerbaijani people and was one of the unforgettable and great heroes of our national independence movement. He is known as the harbinger of independence who fought for the rights of the people to live freely in the history of Azerbaijan in the 20th century. M. B. Mammadzade, who was forced to leave Azerbaijan after the occupation of April 27, 1920, first emigrated to Turkey, Iran, and then to European countries. He continued the struggle of the Azerbaijani people for national freedom in his political, scientific-literary and journalistic activities and did very important work in the direction of bringing it to the world community. While in European countries, Mirza Bala was in close contact with Azerbaijani societies and acted as a leading force in organizing them for a cause. During the years of his emigration in Europe, the events that took place in Soviet Azerbaijan in various media outlets published in these countries exposed the national discrimination and occupation policy of the Bolshevik regime and played a leading role in conveying the right voice of Azerbaijan to the world, it is about his struggle for freedom.

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan milli ruhlu ziyalı Mirzə Bala Məmmədzadə 1898-ci ildə Abşeron rayonunun Zirə kəndində baliqçı ailəsində dünyaya gəlib. O, Azərbaycan xalqının yaddaşında uzaqgörən ictimai-siyasi xadim, jurnalist, publisist, cəsarətli, böyük vətənpərvər olaraq xatırlanır. Onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin əsas qayəsini Azərbaycanın istiqlalına inam, sovet rejimi və ideologiyasına qarşı qətiyyətli mübarizə təşkil edirdi. O, Azərbaycanın istiqlala qovuşacağına inanırdı və

ətrafındakıları da inandırır və ruhlandırır. Dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə aktiv şəkildə münasibət bildiren M.B.Məmməd zadə öz ideyalarını mütəmadi olaraq mətbuat orqanlarında bədii, siyasi və publisistik məqalələr yazaraq təbliğ edirdi. Aprel işğalından sonra Bakıda gizli “Müsavət” təşkilatının rəhbəri olan Mirzə Bala 1924-cü ildə İrana, 1927-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edir. 1931-ci ildə Sovet hökumətinin tələbi ilə “Müsavət” partiyasının Türkiyədə xarici bürosunun fəaliyyəti qadağan edildikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları Türkiyədən ayrılaraq Polşaya mühacirət edirlər. M.B.Məmməd zadə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən getmək məcburiyyətində qalmasından sonra İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzinə liderlik etmişdir. Mirzə Bala fikirlərinə uyğun və Sovet rejiminin əleyhinə olan hər cür qəzet və məcmuədə bu rejimin iç üzünü bütün dünyaya izah etməyə çalışmışdır. M.B.Məmməd zadə “Kommunizmlə mücadilə”, “Milliyyət”, “Cümhuriyyət”, “Türk yurdu” və digər məcmuələrdə bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Azərbaycan milli nəşrlərinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması mühacirlərin əzmini qıra bilməmiş, milli azadlıq hərəkatını bütün çətinliklərə baxmayaraq davam etdirmişlər. 1932-ci ildə Mirzə Bala Məmməd zadə M.Ə.Rəsulzadənin dəvəti ilə Türkiyədən ayrılaraq Polşaya gəlir. O, Varşava şəhərinə yerləşərək siyasi mücadiləsini burada davam etdirir. O, burada M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə “İstiqlal” qəzetini və “Qurtuluş” dərgisini nəşr etdirir. M.B.Məmməd zadə Polşada olduğu illərdə bu mətbu orqanlarında yüzlərlə elmi və siyasi məqalələr yazmışdır. O, “Qurtuluş” dərgisinin ən qüvvətli yazarlarından idi. Bu dərginin mücadilə ruhu onun yazılarında ən açıq şəkildə ifadə olunurdu. “Qurtuluş” məcmuəsi Berlində Çarlottenburq-2 ünvanında dərc olunurdu. Mirzə Balanın Polşaya gəlməsi Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətinin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Avropada mühacirət illərindəki ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyəti. Türkiyədə “Yeni Qafqasya”, “Azəri-türk”, “Odlu yurd” qəzetlərinin bağlanmasıdan sonra 1932-ci ildə Azərbaycan milli nəşrlərinin yeni dönəmi başladı [8, s.135]. 1932-ci ildə Bakıda keçirilən Sovetlərin konfransında Polonski və Ağa Sultanovun raportunda bu ifadələr yer alırdı. Müsavatçılar xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar... onlara yeni zərbə vurulmuşdur. Lakin bütün bu kiçik zərbələrə baxmayaraq, Azərbaycan milli mühacirəti milli müstəqillik mücadiləsinin məhdudlaşmayacağını sübuta yetirirdi. Sovet rejimi hər vəchlə onları bu mücadilədən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna nail ola bilmədilər. 1932-ci il yanvarın 10-da “Azəri-türk”, “Odlu yurd”, “Yeni Qafqasya”, “Bildiriş” qəzetlərinin heyətində yer alan komandanın iştirakı ilə eyni məramla M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən “İstiqlal” qəzeti nəşr olunmağa başlandı.

M.B.Məmməd zadənin mücadilə ruhu və hadisələrə inamla yanaşması

bir cəsarət və ümid simvolu idi. O, “İstiqlal” qəzetinin fəal yazarlarından olmuşdur. Bu, eyni zamanda azərbaycanlıların Avropada nəşr etdikləri ilk siyasi qəzet idi. O, bu qəzətdə bir-birindən dəyərli, Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr nəşr etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal bəyannaməsi mühacirətdə qələmə aldığı əsərlərin əvvəlində yer alırdı. Eyni ənənə Varşavada nəşr olunan “İstiqlal” qəzetində də davam etdirilirdi. Onun məqalələrində yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, Sovet rejiminin əsarətindəki müsəlmanların və türklərin milli müstəqillik davasına da yer ayrılmışdır. Bu qəzet 1934-cü ilə qədər nəşr olunmuşdur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, mücadilənin ana xətti Azərbaycan yenidən müstəqilliyinə qovuşana qədər rus imperializminə qarşı bu davanı yürütmək idi. M.B.Məmmədzadə bu qəzətdə “Məmləkətdən xəbər” adlı bölmədə dünya ictimaiyyətini Sovet Azərbaycanındakı hadisələrlə bağlı məlumatlandırmışdı. “İstiqlal” qəzeti Azərbaycanın milli azadlığının səsi idi. Qəzet Almaniya da yaşayan türk camaatı tərəfindən böyük diqqətlə qarşılanmışdı. Onların Azərbaycan məsələsi ilə maraqlanmasını təmin etmişdir. Almaniya və Polşa Sovet əleyhdarları olan güclərə bir müddət maddi olaraq dəstək vermişdir. Lakin azərbaycanlı mühacirlərin əsas gəlir qaynağı Azərbaycan və Türkiyə türkləri idi. “İstiqlal” qəzeti Azərbaycan türklərinin və mühacirlərinin olduğu fərqli ölkələrə göndərilirdi. Azərbaycan türklərinin və mühacirlərinin çoxluqla olduğu ölkə isə Türkiyə idi. “İstiqlal” qəzetinin ən çox satıldığı və oxunduğu ölkə də Türkiyə idi. Bu qəzetin sərt mövqeyi və hər sayında Azərbaycan xalqına Sovet rejiminə qarşı çıxmaq çağırışı olduğundan qəzetə qarşı ciddi diplomatik və dövlət səviyyəsində mübarizə cəbhəsinin yaradılmasını gündəmə gətirmişdir.

Bu qəzet Sovet rejimini olduqca narahat edirdi. Sovet hökuməti diplomatik qüvvələri hərəkətə keçirdi və qəzetin bağlanması istiqamətində işlər həyata keçirdi. Azərbaycan mühacirləri qəzetin nəşrini dayandıraraq aylıq “Qurtuluş” məcmuəsini nəşr etdirdilər. M.B.Məmmədzadə yazır ki, Sovet hökuməti artıq dəli olmaq dərəcəsinə gəlib. O , bütün fitnə-fəsad aparatı ilə birlikdə diplomatik gücünü də hərəkətə keçirib. “İstiqlal” qəzetinin çap olunmasından 3 il sonra onun Türkiyəyə girişinin qadağan olunmasına nail oldu. Mühacirlərin mühüm hissəsinin yaşadığı Türkiyədə milli nəşrlərin oxunması milli davamız üçün önəmli rol oynayır. 1934-cü ildə “İstiqlal” qəzetinin Türkiyəyə girişi və oxunması qadağan edildi. Bütün bunlara baxmayaraq , M.Ə.Rəsulzadə “İstiqlal” qəzetində “Kəsilməyən səs” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi olduğu kimi davam edir. Bu gündən etibarən yayınladığımız qəzet kəsilməyən səsin ifadəsidir.

1934-cü ildə Polşa xarici işlər nazirinin yardımı ilə gələcəkdə Qafqazın konfederasiya quruluşunu təmin edəcək Brüssel anlaşması imzalandı.

Anlaşmanı Azərbaycandan M.Ə.Rəsulzadə imzalamışdır. Brüssel anlaşması azərbaycanlı mühacirlərin üç əsas mərkəzindən Varşava, Paris və İstanbuldan tam dəstək almışdır. Gürcülər və Qafqaz dağlılarının da bu anlaşmaya səs verməsi mühacirətdəki qafqazlılara böyük ruh yüksəkliyi vermişdir.

21 fevral 1936-cı ildə M.B.Məmmədzadə tərəfindən Varşava şəhərində konfrans keçirilmişdir. Şark İnstitutunda Şərq tarixini öyrənmək üçün Krım və Edil-Uraldan olan gənclər də bu konfransda iştirak edirdilər. Bir saatdan artıq davam edən konfransda Mirzə Balanın dedikləri diqqətlə dinlənmiş və alqışlanmışdır. Polşada Azərbaycan mühacirətinin gördüyü işlər Azərbaycan Milli Mərkəzinin güclənməsini, azərbaycanlı mühacirlər arasında problemlərin həll olunmasını və təkrar bir araya gəlməsini təmin etmişdir. Vətən sevgisi onları bir araya gətirmişdir. Qürbət el, vətən həsrəti və çətin həyat şərtləri onları Azərbaycana yenidən müstəqil görmək yolundakı mücadilələrindən ayırmadı.

1936-cı ilin avqustunda Varşavada Müsavat partiyasının konfransı keçirilmişdir. Konfransda M.B.Məmmədzadəyə Müsavat partiyasının tarixinin yazılması həvalə olunur. O, “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərini yazır [10,s.6]. Mirzə Bala əsərdə XIX əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının Azərbaycana işğal etməsindən tutmuş 1936-cı ilə qədər Azərbaycanın siyasi tarixini əks etdirmiş və əsas ağırlığı Müsavat partiyasının fəaliyyətinə və Azərbaycanın milli azadlığına vermişdir. Giriş və 12 bölmədən ibarət olan əsərdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq idealları, istiqlal mücadiləsində Müsavat partiyasının yerindən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti, dövlət quruculuğunda Müsavat partiyasının yeri, 27 aprel işğalı, Müsavatçıların bolşeviklərə qarşı mübarizəsi, Müsavat partiyasının mühacirətdəki fəaliyyəti kimi məsələlər geniş araşdırılmışdır.

İkinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Polşa hökumətinin məlumatlarına görə, Müsavat partiyasının İranda və Türkiyədə 150 nəfərdən çox aktiv üzvü var idi. M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ilin sentyabrında Polşada “Müsavat” bülletenini çap etdirir. Bülletəndə daha çox nəzəri məsələlərə, sosial problemlərə, ideoloji araşdırmalara üstünlük verilirdi. Bülletenin 1937-ci ildə çap olunmuş ikinci sayında M.Ə.Rəsulzadənin “Milli mücadilədə sosial şüarlar”, M.B.Məmmədzadənin “əski və yeni proqramlarımız” adlı yazıları dərc olunurdu. Bülletenin sonuncu, dördüncü sayı 1962-ci ildə Almaniyada çap olunmuşdur.

1934-1938-ci illərdə Almanyanın Berlin şəhərində “Qurtuluş” dərgisi nəşr olunur. Dərginin ilk sayı 1934-cü ilin noyabr ayında çap olunmuşdur. Bu dərgi “insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” şüarı ilə nəşr olunurdu. Dərginin arxa səhifəsində bu cümlələr yer alırdı: Azərbaycanlılar... Qurtuluş milli istiqlal davamızın biricik məcmuasıdır. Bu dərgini oxumaq və oxutdurmaq yurdunu düşməndən qurtulmuş, bayrağını yenə göylərdə görmək istəyən

vətənsəvərlərin borcudur. M.B.Məmməd zadə bu dərgidə Azərbaycanın uzaq və yaxın tarixi ilə bağlı çoxsaylı məqalələr yazmışdır. Sovet rejiminin Azərbaycandakı siyasəti onun tərəfindən dəyərləndirilərək dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

“Qurtuluş” məcmuəsinin nəşr prinsipləri əvvəlki nəşrlərin milli istiqlal fikirlərini davam etdirirdi. Bu prinsiplər aşağıdakı formada ictimai rəyin diqqətinə çatdırılırdı. Hər şeydən öncə azərbaycanlılara, azərbaycanlı jurnalistlərə, yəni xarici istila altında əsir millətə və bu istila üzündən vətəndən ayrı düşənlərə xitab edirik. Siz onlara “Qurtuluş”dan bəhs edin. Bu, onların gecə-gündüz gözlədikləri şeydir. Rus istilasından qurtulmaq üçün can atənlərə “Qurtuluş”dan bəhs etmək istiqlaldan bəhs etmək deməkdir. Çünki bir millət yalnız müstəqil olan zaman özünü qurtulmuş hesab edər. Məcmuə hər şeydən əvvəl 28 may 1918-ci ildə istiqlaliyyəti elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurtuluşunu gözə alır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 27 aprel 1920-ci ildə istila olmuş və bu məcmuə istiladan qurtulmaq istəyən milli qurtuluş qüvvələrini, onların fikirlərini təşviq və təbliğ edər.

M.B.Məmməd zadənin “Qurtuluş” dərgisində yazmış olduğu “On beş il əvvəl”, “27 aprel”, “Azərbaycan istiqlalı və oktyabr inqilabı”, “Yenə maarif cəbhəsində”, “SSRİ milli rus dövləti”, “Dil və şivə bəlası”, “Azərbaycan kommunist firqəsində”, “Pedaqoji məktəblərdə dözülməz vəziyyət davam edir”, “Mavera i Qafqaz federasiyası nədən dağıldı?”, “Sabir yaşasaydı”, “Bakı məsələsi”, “Mavera i Qafqaz federasiyası dağıldıqdan sonra” və s. adlı məqalələri Azərbaycan siyasi və sosial düşüncə tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı önəmli qaynaqlardandır [8, s.145]. M.B.Məmməd zadə “Qurtuluş” məcmuəsində nəşr olunan “Dövlət quşu”, “Babək və Afşin” adlı məqalələrində Azərbaycan türklərinin ortaq istək və diləklərini, yurd və vətən məsələləri ilə bağlı fikirlərini bildirir. M.B.Məmməd zadənin dərginin demək olar ki, bütün saylarında məqalələri çap olunurdu. Mirzə Bala “Qurtuluş” dərgisinin 19 may 1936-cı il 19-cu sayında çıxan buraxılışında “Leninin 07.07.1918 tarixli telyazısı münasibətilə” adlı məqaləsində sənədli faktlarla bolşeviklərin Azərbaycan siyasətini aydınlatmışdır. O, bu məqalədə qeyd edir ki, ruslaşdırma siyasəti bütün sürəti ilə davam edir. Sovet idarə üsulunun əsas məqsədinin Rusiya əsarəti altında olan müsəlman və türklərin ortaq dillərinin aradan qaldırılması, latın əlifbasının aradan qaldırılaraq kiril əlifbasına keçilməsi, “sovet sosializm terminologiyasını” rus hərfləri yazmaq qərarının ruslaşdırma siyasətinin bir parçası olduğunu qeyd edirdi.

1943-cü ilin noyabr ayında Almaniyada Milli Birlik Azərbaycan Məclisi quruldu. Lideri isə Azərbaycan mühacir hökuməti ilə heç bir əlaqəsi olmayan, bolşevik sovet təhsili görmüş, sovetlərə xəyanət edərək qaçan Fətəli bəy Düzənginski idi. Alman hökuməti 1945-ci ilə qədər Azərbaycan Məclisini tanımışdır. Azərbaycan məsələləri və Sovet birliyindəki hadisələr

M.B.Məmmədzađənin qələmindən Almaniya mətbuatında yer alırdı. M.B.Məmmədzađə Almaniya “Qurtuluş” dərgisində nəşr olunan məqalələri ilə oradakı türklər və digər çevrələr tərəfindən tanınırdı. M.B.Məmmədzađə Azərbaycan milli davası üçün 1955-ci ildə İstanbuldan Almaniya getmiş və Münhendə “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutun”da işləmiş və bir müddət sonra İnstitutun elm şurasının rəhbəri seçilmişdir. İki il müddətində bu vəzifəni uğurla icra edən M.B.Məmmədzađə eyni zamanda institutun türkçə mətbu orqanı olan “Dərgi” məcmuəsinin baş yazarlığını etmişdir. Bu institutda çalışdığı illərdə M.B.Məmmədzađə Sovetlər Birliyi xalqlarının tarix və mədəniyyətini araşdırmaq və təbliğ etməklə məşğul olmuşdur. “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu” Sovetləri tərk etmiş mühacir elm adamları tərəfindən onların sərbəst araşdırma institutu olaraq 8 iyul 1950-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində qurulmuşdur. Bu institutun yaradılmasında məqsəd sovet rejimini obyektiv araşdırmaq və araşdırmanın nəticələrini dünyaya yaymaq olmuşdur. M.B.Məmmədzađə Türkiyədə olduğu vaxtlarda Almaniya “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu” tərəfindən nəşr olunan “Dərgi” məcmuəsinə məqalələr göndərmişdir. Yazıları İnstitut tərəfindən böyük diqqət görmüşdür. Ruhən və fikrən ömrünün son nəfəsinə qədər inanmış bir demokrat və yorulmaq bilməyən bir istiqlal mücahidi olaraq qaldığı üçün M.B.Məmmədzađə ikinci dünya müharibəsi əsnasında Almaniya ilə heç bir işbirliyi etməmişdir. Qısa zaman kəsiyində bu institut dünyanın elm və siyasət çevrələrində tanınmağa nail oldu. İnstitutun fəaliyyət çevrəsinin genişləndirilməsində “Amerikan Qurtuluş Komitəsi” maddi dəstək göstərmişdir. Mühacirətdə Said Şamil M.B.Məmmədzađə ilə bağlı xatirəsində yazır ki, “...uzun illər Varşavada çalışdım. Münhen ziyarətim vaxtı Amerikan komitəsində baş verən mənasızlıqları M.B.Məmmədzađə ilə müzakirə etdik. M.B.Məmmədzađə: - Nə edək? Gözləməkdən başqa marəməz yoxdur. Ümidimizi kəsməyə. Bəlkə bir gün davamızın önəmini anlayan çıxar”, - dedi və güldü.

M.B.Məmmədzađə Azərbaycan milli davasını sürdürmək məqsədilə diyar-diyar dolaşmış və bütün çətinliklərə qatlaşaraq fərqli mövzularda araşdırmalar aparmışdır. Vəfatına qədər Münhendə “Dərgi” məcmuəsinin idarə etmişdir. 1958-ci ildə 25-26 iyulda Münhen şəhərində Sovetlər Birliyi öyrənmə İnstitutu tərəfindən konfrans keçirilmişdir. İnstitutun elm şurasının başqanı M.B.Məmmədzađəyə söz verilir. Konfrans iştirakçılarını salamlayaraq konfransın mövzusu barədə bu cümlələri ifadə edir: “Sovetlər birliyində cərəyan edən hadisələri müzakirə etmək üçün hər il buraya toplaşırıq. Hər il əsərlərlə Sovetlərin bir çox iddialarını rədd etməyə çalışırıq. Bu səfər qarşımızda duran məsələ Sovet cəmiyyətinin təşkilidir. Bu cəmiyyətin dünyadakı digər cəmiyyətlərdən fərqi nədir? 40 ildir ki, Sovet birliyində sözdə sosializm cəmiyyəti qurulur. Xalqın məhrumiyyət və

iztirabları fərdlərin və millətlərin köləlik və əsarəti, fikir və vicdanların boğulması barədə davam edə bilən 40 illik icraatın faydası nədir? M.B.Məmmədşadəyə görə, davamız bizim hür və müstəqil demokratik həyatımıza ara verən işğala son verməkdir.

M.B.Məmmədşadənin “Dərgi” məcmuəsində yazdığı məqalələri bütün mühacirət mühitinin böyük diqqət və rəğbətinə səbəb olmuşdu. Onun bu məcmuədə yazdığı “Azərbaycanda Sovet Koloniya siyasəti” adlı məqaləsində bu siyasətin XIX əsrin ilk illərindən etibarən başladığını yazır. “Dərgi” məcmuəsində nəşr olunan “Azərbaycanda Sovet imha siyasəti” adlı məqalədə o, Sovet birliyinin məqsədini belə ifadə etmişdir: “Bütün millətləri qarışdırmaq surətilə tək bir dil və tək bir mədəniyyət ətrafında sosialist sovet milləti formalaşdırmaq. Said Şamil M.B.Məmmədşadə barədə yazırdı ki, Münhendə olduğum zaman O, xəstə idi. Həkimlər ona yalnız istirahət etməyi tövsiyə etmişdilər. Yaxın dostlarına da artıq ömrünün sonuna az qaldığını bildirmişdilər. Bundan ötrü bu acı aqibəti hamımız dərinləndən hiss etdik və onun İstanbula dönməsi üçün israr etdik. Həyatını iztirablar içində yaşayan və buna baxmayaraq mücadiləsinə ara verməyən M.B.Məmmədşadəyə bu israr xoş gəlmirdi. Sağlıq problemlərinə baxmayaraq, milli azadlıq uğrunda mübarizəsinə davam etmişdir. O, dostlarını görmək üçün Türkiyəyə gəlir.

Qafqaz siyasi mühacirləri 1951-ci ilin avqustundan 1952-ci ilin dekabrına kimi Münhendə türk, ingilis və rus dillərində jurnal çap etdirmişlər. Jurnal vahid konfederativ Qafqaz dövləti yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi. M.B.Məmmədşadənin bu jurnalda 1952-ci il iyun-iyul 11-12-ci sayında “Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti” adlı məqaləsində Qafqazın tarixi coğrafiyası, işğalçılara qarşı mübarizəsindən bəhs olunurdu [1, s.101]. M.B.Məmmədşadənin 1952-ci il avqustunda 13-cü sayında “Milli istiqlal davamızın bugünkü səhifəsi” adlı yazısında milli istiqlal davamızı ruslarla bazarlıq mövzusu halına gətirən qeyri-rus, həmçinin Azərbaycan mühacirətinin yanlış mövqeləri tənqid olunur. “Qafqasya” jurnalı 1953-cü ilin yanvarından mayına kimi “ Birləşik Qafqasya” adı ilə nəşr olunmuşdu. Əsasən Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz nümayəndələrinin təmsil olunduğu “Qafqasya” Qafqaz konfederasiyası yaradılması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal milli istiqlal mübarizəmizə əngəl olmaq istəyən qüvvələrə sərt cavablar verirdi. Bu jurnalda nəşr olunan məqalələr onu göstərir ki, sovet rejiminin şiddət və təzyiqli siyasətinə baxmayaraq, onlar Azərbaycanı yalnız maddən işğal etmiş, Vətən mənən azaddır. Bu jurnal Azərbaycan istiqlal fədailərinin həyatında və mətbuat tarixində iz buraxmış, SSRİ-də istila olunmuş millətlərin bolşevizmə qarşı mübarizə proqramının tərkib hissəsinə çevrilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Qafqazlı olmayıb, eyni zamanda Rusiyaya qarşı mühacir mərkəzlərini tək bayraq altında birləşdirmək çabaları “Prometey” təşkilatının yaradılmasına

səbəb oldu. SSRİ-dən olan milli mühacir təşkilatları 1926-cı ildə “Prometey” adlı siyasi birlik yaratdılar. Promete hərəkatı azərbaycanlı, gürcü, türkmən, ukraynalı, volqa tatarları, qafqaz dağlılarını ətrafında birləşdirsə də, Qafqazdan sadəcə ermənilər bu hərəkata qatılmamışlar. M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü, Polşa hökumətinin yardımı ilə bu birlik Parisdə yaradılmışdı [2, s.145]. Təşkilatın “Prometey gəncliyi” şöbəsi də yaradılmışdı. 1926-cı ildən Polşa hökumətinin təklifi ilə fəaliyyət göstərən bu təşkilatda Azərbaycan İstiqlal Komitəsi və Azərbaycan Milli Mərkəzi təmsil olunmağa başlamışdır. 1936-cı ildə bu şöbənin “Gənc Prometey” adlı toplusu nəşrə başlamışdı. Topulun ilk sayında M.B.Məmməd zadə yazırdı: kommunist firqələri və komitern yeni kadrosunu gənc kommunistlər birliyindən alır. Buna qarşı məhrum olmuş xalqların gəncləri “Prometey gənclər” təşkilatını yaradıb istiqlal davasını davam etdirəcək kadr və nəsilər yetişdirirlər. “Prometey” təşkilatı mühacir təşkilatların bolşeviklərə qarşı fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə hərəkata keçirlər. SSRİ-də gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlara sənəd və materiallar göndərirlər.

Tədqiqatçıların fikrincə, Prometey təşkilatının yaradılmasında ilk təşəbbüs M.Ə.Rəsulzadəyə aid olmuşdur. 1926-cı ildə marşal Jozef Plisudskinin rəhbərliyi ilə qurulan və Parisdə Polşa hökumətinin yardımı ilə fəaliyyətə başlayan bu təşkilat 1928-ci ildə Polşada tam təşəkkül tapdıqdan sonra Rusiyanı bölmək üçün fəaliyyətə başladı. M.B.Məmməd zadə “Prometey” dərgisində məqalələr dərc etdirirdi.

1936-cı il 31 may-1 iyunda Prometey təşkilatında təmsil olunan millətlərin qurultayı keçirildi. Promete millətlərinin qurultayı ilə bağlı yazıda məlumat verilir ki, qurultayın keçirildiyi tarix rus əsiri millətlərinin istiqlal savaşının yaddaqalan və əlamətdar günlərindəndir. Bu günlərdə keçirilmiş iki günlük qurultay bu millətlərin ortaq düşməyə qarşı həmrəyliyini, əlbir olduqlarını bir daha bəyan etdi. Azərbaycanın qurultaydakı yerini qiymətləndirən M.B.Məmməd zadə bu faktı xüsusi olaraq qeyd edir ki, qurultayda başda Azərbaycan nümayəndə heyəti əyləşirdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti adından çıxış edən Mirzə Bala qeyd edir ki, millətlərin oyanış, yüksəliş və düşüş tarixləri onu göstərir ki, milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olan hər bir millət gec-tez müstəqil milli dövlət qurmağa namizəddir. Milli xüsusiyyətlərini və milli mədəniyyətini itirmiş millətlər isə milli mənliklərini və ilham alacaq milli qaynaqlarını belə itirmişlər deməkdir [7, s.175]. Bu kimi millətlərin gələcəyinin olmadığını bildirir. Qurultayın ikinci günü məruzələrin müzakirəsinə həsr olunmuş və müzakirələrin nəticəsi olaraq Millətlər Cəmiyyətinə müraciət mətni hazırlanmışdır. Azərbaycan nümayəndələrinin təqdimatında belə bir fikir xüsusi vurğulanmışdır ki, millətimizi, millətlərimizi və onların dil və mədəniyyətlərini yalnız milli istiqlal xilas edəcəkdir. Qurultayda SSRİ-də

həyata keçirilən ruslaşdırma siyasətinə etiraz olundu. 1939-cu ildə Almaniyanın Polşanı işğal etməsi ilə bu birlik əsasən dağıldı. Təşkilat 1939-cu ildə əsasən dağılsa da, 1960-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Lakin təşkilat üzvlərinin aralarında yaxşı əlaqə olmadığı üçün beynəlxalq aləmdə gözə çarpmamışdır. Bu təşkilat SSRİ-nin milli ayrı-seçkilik siyasətinin dünyaya çatdırılmasında xeyli işlər görmüş və mühacirətdə milli azadlıq ideyalarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. 1959-cu il 8 martda Türkiyədə vəfat edən M.B.Məmmədzadə özünü mühacirətdəki Azərbaycan yazarlarının ən güclü nümayəndəsi kimi tanıtmışdı.

Nəticə

Vətəni Azərbaycanı tərk etməyə məcbur qalan M.B.Məmmədzadə yaşadığı ölkələrdə Sovet hakimiyyətinin daim təzyiqi altında olmuş və olduğu ölkələri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Həyatı boyunca əldə etdiklərini Azərbaycanda saxlamış və sadəcə bir amal üçün Azərbaycanın istiqlalı uğrunda uzun və şərəfli yolçuluğa başlamışdır. Başda İran, Türkiyə, Almaniya, Fransa, Polşa olmaq üzrə bir çox ölkələrdə mətbuat yaratmış və siyasi mücadiləsini burada davam etdirmişdir. Məqalədə M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində mühacirətdə olduğu zaman müxtəlif mətbu orqanlarında dərc etdirdiyi müxtəlif məzmunlu məqalələr araşdırılmış, Berlində olarkən yazdığı “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsəri, eləcə də onun zəngin elmi və publisistik irsini araşdıran Azərbaycan və türk tarixçi alimlərinin tədqiqat əsərlərinə geniş nəzər salınmışdır. İranda və Türkiyədə mühacirətdə olduğu illərdəki kimi, Avropa ölkələrində olan fəaliyyəti xalqımızın istiqlal hərəkatına əsas istiqamət vermiş, istiqlal mücadiləsini burada da həm publisistik əsərləri vasitəsilə, həm də mühacir azərbaycanlıların təşkilatlanmasına rəhbərlik etməsilə davam etdirmişdir. Onun qələmindən çıxan bütün əsərlər Azərbaycan xalqının milli istiqlal uğrunda hərəkatını dünyaya təqdim edirdi. Avropanın müxtəlif şəhərlərində mühacirətdə olarkən iştirak etdiyi bütün konfranslarda Azərbaycan məsələsini daim gündəmdə saxlamış və bu ölkələrdə yaşayan tələbələr daxil hər kəsi Azərbaycanın haqlı savaşında bir olmağa səsləyirdi. M.B.Məmmədzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, bütün həyatı boyu bir arzusu olmuşdur, o da Azərbaycanı azad və müstəqil görmək idi. Ömrünün sonuna kimi yalnız bu amalla yaşayan M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində mühacirət illərində keçən həyatı yalnız Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlı olmuşdur. Avropanın iri şəhərlərində təhsil alan gənclərin təşkilatlanmasında, onların Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə tərbiyə olunmasında Mirzə Balanın böyük xidmətləri olmuşdur. O, istiqlal uğrunda savaşını bütün sferalarda cəsarətlə davam etdirirdi. Onun Avropada olarkən yazdığı əsərləri xalqımızın aprel istilasından sonra milli azadlıq uğrunda apardığı mücadilə tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.B.Məmmədzadə

Polşada, Almaniyada mühacirətdə ikən təşkil olunmuş bütün konfrans və qurultaylarda Azərbaycan xalqının haqq səsinin carçısı olmuşdur. Yorulmaz ideoloq, cəsarətli ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala ömrünün sonuna kimi istiqlal savaşı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır. O, mühacirət etdiyi bütün ölkələrdə mənsub olduğu xalqın azad yaşamaq arzularını dilə gətirir və bu ölkələrdə yaratdığı mətbuat orqanları vasitəsilə geniş oxucu kütləsini Sovet Azərbaycanında cərəyan edən hadisələrlə yaxından tanış edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 479 s.
2. *Əhmədli R.* Mirzə Bala Məmməd zadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı: Ozan, 2017, 448 s.
3. *Hüseyn B.* Azərbaycan istiklal mücadelesi tarixi. İstanbul: Genclik Yayım Evi, 1975, 343 s.
4. *Məmməd zadə M.* Milli dil və kimlik // Qurtuluş, 1935, №3, s.78
5. *Məmməd zadə M.* “Promete” millətlərinin qurultayı // Kurtuluş, №20, 1936, s.269
6. *Məmməd zadə M.B.* Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
7. *Süleymanlı M.* “Mirza Bala Mehmetzadenin “Kurtuluş” mecmuasındakı yazıları hakkında” // Türk dünyası incələmələri. İzmir, 2008, VIII c., №1, s.171-178
8. *Vəliyev Ə.* Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzade. İstanbul: Çetin, 2006, 394 s.
9. *Yaqublu N.* Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 308 s.
10. *Yaqublu N.* Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1999, 90 s.

Redaksiyaya daxil olub 15.08.2023